

rına vâkıf bir âlimdi. Zemahşerî, Hârizm'in (kasa-bât Hârizm) merkezi Cürcâniye'de arefe gecesinde yani 12 Haziran 1144 Pazartesi günü vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.

Zemahşerî'nin Cürcâniye, Buhara, Bağdat ve diğer şehirlerde ne kadar kaldığı bilinmemekle birlikte buralarda faydalandığı ilim insanları ve ders verdiği öğrenciler için yeterince zaman geçirdiği kabul edilir. Ders aldığı hocaları arasında lügat, nahiv ve kelim öğrendiği Ebû Mudar İsfahânî (ö. 1114), edebiyat dersleri aldığı Ebû'l-Hasan Nîsâbü'rî (ö. 1100); hadis ve fıkıh dersleri okuduğu Ebû Abdullah Dâmegânî (ö. 1085); bir diğer nahiv ve edebiyat hocası Ebû's-Saâdât İbnü's-Şecerî (ö. 1148); dil dersleri gördüğü Ebû Mansûr Cevâlîkî (ö. 1145) ve nahiv ve usûl-i fıkıh hocası Ebû Bekir Yâbirî (ö. 1121) yer almaktadır.

Dil, edebiyat ve tefsir alanlarında büyük bir otorite olarak kabul edilen Zemahşerî, seyahat ettiği yerlerde çok sayıda öğrencinin de yetişmesine katkıda bulundu. Öğrencileri arasında Muvaffak b. Ahmed Hârizmî (ö. 1172), İbn Sa'dûn Kurtubî (ö. 1172), Ebû Tâhir Silefî (ö. 1180), Ebû'l-Feth Nâsır (ö. 1213), Reşîdüddin Muhammed Belhî (ö. 573/1177) ve kadın öğrencileri arasında da Zeyneb bintü's-Şâ'rî (ö. 1218) yer almaktadır (bk. Lane, 2006: 244-266).

Zemahşerî hayatı boyunca tefsir, sarf, nahiv, şiir, fıkıh ve kelim alanında altmışın üzerinde eser yazmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: 1. *el-Keşşâf an Hakaikü Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekavîl fî Vücûhi't-Te'vîl*: Zemahşerî'nin tefsir alanında yazdığı en önemli eseridir. Bu kitaba birçok şerh yazıldı. İlk defa W.N. Lees ve M.K. Hosain ve A. Al-Hai tarafından basılmıştır (Calcutta 1856). Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından bir grup akademisyenin katkısıyla Arapça metniyle Türkçe'ye çevrilip altı cilt olarak neşredilmiştir (İstanbul 2016-2020). 2. *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*: Kelama dair ve Ebû'l-Hüseyin Basrî'nin ekolünden etkilendiğini gösteren mevcut tek eseridir. *el-Minhâc* kitabı ve İngilizce çevirisi ilk olarak Stuttgart'ta (1997) ve ardından S. Schmidtke'nin çevirisiyle Beyrut'ta (2007) yayımlandı. 3. *el-Mufasssal*: Arapça gramer eseridir. İskenderiye 1291 (nşr. Hamza Fethullah), Delhi'de de 1891 ve 1903 yıllarında tıpkı basımı yapılmıştır. 4. *Esâsü'l-Belâğa*: Döneminin en değerli sözlüklerinden biri olarak kabul edilir. Kitap ilk olarak 1882 yılında Mısır'da iki cilt halinde yayımlandı. Son olarak Muhammed Bâsıl Uyûnî's-Sûd tarafında neşredildi (Beyrut 1419/1998). 5. *Nüketü'l-İrâb fî Garîbi'l-İrâb*: Az kullanılması sebebiy-

le mânası sözlüklere başvurulmadan bilinemeyen garip kelimelerle ilgili eseridir. 6. *el-Ünmûzec fî'n-Nahv*: Arapça gramer eseridir.

Diğer çalışmaları arasında, *Dîvânü's-Şi'r/Dîvânü'l-Edeb*; *A'cebü'l-Aceb fî Şerhi Lâmiyyeti'l-Arab*; *el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab*; *el-Kelimü'n-Nevâbiğ*; *ed-Dürrü'd-Dâir el-Müntehab fî Kinâyâtî Ve'stiârâtî ve Teşbihâtî'l-Arab*; *el-Kustâsü'l-Müstakîm fî'l-Arûz*; *el-Mufasssal fî Sinâati'l-İrâb*; *el-Müfred ve'l-Müellef*; *Mes'ele (Risâle) fî Kelimetî's-Şehâde*; *el-Muhâcât (el-Muhâccât) bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye (el-Ehâci'n-Nahviyye)*; *Mukaddimetü'l-Edeb*; *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*; *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe ve Ruûsü'l-Mesâil* adlı eserleri sayılabilir.

KAYNAKÇA

- Havfi, Ahmed Muhammed. *ez-Zemahşerî*. Kahire 1966.
- Ibrahim, Lutpi. "az-Zamakhsharî: His Life and Works". *Islamic Studies*. 19/2 (1980), s. 95-110.
- Jackson, Roy. *Fifty Key Figures in Islam*. New York 2006, s. 91-96.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. nşr. Kilisli M. Rifat – Ş. Yaltkaya. İstanbul 1943, II, 1475-1484.
- Lane, Andrew J. *A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144)*. Leiden 2006, s. 244-266, 267-298.
- Madelung, W. "Al-Zamakhsharî". *EP Supplement* (İng.), s. 840-841.
- Müderriş, Mirzâ Muhammed Ali. *Reyhânetü'l-Edeb fî Terâcîmil-Ma'rûfîn bi'l Künye ve'l-Lakab*. Tebriz 1374 hş., II, 379-382.
- Necefi, Seyyid Rızâ. "Zamahşerî ve Âsâreş". *Hûze-i İsfahân*. sy. 12 (1382 hş.), s. 180-187.
- Öztürk, Mustafa – Mertoğlu, M. Suat. "Zamahşerî". *DİA*. 2013, XLIV, 235-238.
- Ullah, Kifayat. *Al-Kashshâf: Al-Zamakhsharî's (D. 538/1144) Mu'tazilite Exegesis of the Qur'an*. Ph.D. Dissertation, Georgetown University, 2013.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ'*. Beyrut t.y., XIX, 126-135.

Rıza KURTULUŞ

ZENBİLLİ ALİ CEMÂLÎ EFENDİ

(ö. 1526)

Müderriş ve şeyhülislam.

Büyük Selçuklu dönemi âlimlerinden Fahreddin Râzî'nin (ö. 1210) soyundan gelen Beylikler dö-

Zenbilli Ali Efendi'nin Türbesi, Fatih/İstanbul

nemi ulemasından Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 1388-89) neslindendir. Bunun için diğer akrabaları gibi "Cemâlî" nisbesini almıştır. Babası Ahmed Cemâlî, Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın (ö.1532) babası Şeyh Mehmed Cemâlî /Çelebi Halife'nin (ö. 1497-98) amcasıdır. Pîrî Mehmed Paşa'nın babası Çelebi Halife'nin amcasının oğludur. Taşköprizâde Ahmed Efendi'ye göre adı tam olarak "Alâeddin Ali b. Ahmed b. Mehmed el-Cemâlî"dir. Halk arasında ise fetva isteyenleri bekletmemek için evinin üst katındaki çalışma odasının penceresinden aşağı sarkıttığı zenbil ile soruları alıp cevapları geri gönderdiği için Zenbilli Ali Efendi diye de meşhur olmuştur.

Doğum yeri ve tarihi hakkında dönemin kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen Aksaray'da doğdu, ilk eğitimini Karaman'da Mevlânâ Hamza'dan aldı. Hocası onu bilgisini arttırması için İstanbul'a gönderdi. Orada Molla Hüsrev'in (1480)'in derslerine devam etti. Ardından Bursa'ya giderek Sultâniye Medresesi müderrisi Mevlânâ Hüsamzâde Müslihuddin Efendi'den ders aldı.

Anadolu'da XII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan ilim kurumları, Zenbilli Ali Cemâlî'nin dedelerinden "şeyhü'l-ulemâ" diye de bilinen Fahreddin Râzî'nin eğitim metoduna göre yapılandırılmıştır. Aynı soydan gelen Cemâleddin Aksarâyî, XIV. yüzyılda Osmanlı ülkesinde eğitim öğretimde Fahreddin Râzî ekolünün en büyük temsilcisidir. Yetiştirdiği öğrencileri Anadolu'ya dağılarak onun eğitim metodunu devam ettirmişlerdir. Öğrencileri sultanlara hocalık yapmış, danışman olarak yanlarında bulunmuşlar, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin serpilip gelişmesinde mühim rol oynamışlardır. Bunlardan Fâtih Sultan Mehmed'in hocası ve Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı Molla Fenârî (1431), Cemâleddin Aksarâyî'nin rahle-yi tedrisinde yetişmiş âlimlerdendir. Zenbilli Ali Cemâlî Efendi de bu

ekolün önemli temsilcilerinden biridir. Medrese eğitimini tamamlayınca çok geçmeden Fâtih Sultan Mehmed'in dikkatini çekmiş ve ona Edirne'de müderrislik vermiştir.

Karamânî Mehmed Paşa veziriazamlığa getirilince Ali Cemâlî Efendi'ye siyasî rakibi Sinan Paşa (1487) ile arasındaki yakınlıktan dolayı hoş bakmamış; önce İstanbul'daki Beylerbeyi, sonra Sirâciye medreselerine sürmüş ve ücretini düşürmüştü. Bunun yerine veziriazamın baskılarına dayanamayıp görevinden ayrılmış; Konyalı İbn Vefâ'nın (1491)'nın tekkesine devam etmeye başlamıştır. Ancak daha sonra Sultan II. Bayezid Ali Cemâlî Efendi'yi Bursa'daki Kaplıca Medresesi'ne müderris olarak başka bir kaynağa göre ise Amasya müftülüğüne tayin etmiştir.

Her halde bir müddet Amasya'da müftülük yapan Ali Cemâlî Efendi , eğitim öğretim işlerinden kopmak istememiş; sırasıyla Bursa'da Kaplıca , İznik'te Orhâniye, Bursa'da Sultâniye medreselerinde müderrislik yapmıştı. Ardından da İstanbul'da Sultan Medresesi müderrisliğine tayin edildi. İstanbul'da bunca köklü ve ilmî düzeyi yüksek medrese varken ilmî seviyesine uygun olmayan bir medreseye atanmasına gücendi, padişah bu durumu haber alınca Semâniye medreselerinden birini ona verdi (1494-95). Bu görevi sırasında amcasının oğlu Çelebi Halife ile birlikte hacca gitti (1498). O hacda iken Şeyhülislam Efdalüddinzâde Hamîdüddin Efendi vefat etti (1503). Hac dönüşünde yerine Ali Çelebi Cemâlî tayin edildi. Öğrenci de yetiştirmesini isteyen II. Bayezid , İstanbul'da yaptırdığı medresenin müderrisliğini şeyhülisamlığa ek olarak ona verdi. Bundan sonra Sultan Bayezid Medresesi müderrisliğinin şeyhülislamlara verilmesi gelenek haline geldi. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinden vefatına kadar yirmi dört yıla yakın şeyhülisamlık görevinde kaldı. Naaşı Zeyrek'te daha sağlığında iken yaptırdığı mescit ve mektebin haziresine defnedilmiştir.

Şeyhülisamlık gibi önemli bir görevi yürütmesine rağmen eğitim öğretim işlerinden hiçbir zaman kopmayan Ali Cemâlî Efendi, ömrü boyunca ilmî gelişmeleri takip etmiş ve kendini sürekli yenilemiş bir ilim adamı idi. Bunun için İstanbul'da yazılan eserleri hemen alırdı. İstanbul dışında yazılmış kitapları ise getirtirdi. Dönemin kaynaklarına göre hadis, tefsir, fıkıh, usul, edebiyat, lügat ve nahiv sahasında Osmanlı Devleti'nin önde gelen ilim adamlarından biri idi. Ayrıca tasavvufî yönü de vardı. Bundan dolayı bazı eserlerde "sûfî" nispesiyle ve "erbâb-ı hâl, sâhib-i keramet" diye gösteril-

Zenbilli Ali Efendi'yi tasvir eden minyatür (Şekâikü'n-Nu'mâniyye, TSMK, Hazine nr. 1263 vr. 159b)

miştir. Akrabaları arasında Çelebi Halife ile İshak Karamânî gibi ünlü Halvetiye şeyhleri bulunduğu halde Zeyniye tarikatı şeyhi Muslihuddin Mustafa'ya (ö. 1491)'ya intisap etmiştir. Gerek hayatında gerekse eserlerinde güzel ahlak üzerine vurgu yapmış insanın güzel ahlak ile kâmil olacağını ve Allah'a yakınlık kazanacağını, esas olanın imanda ve ibadette samimiyetle teslimiyet olduğunu ifade etmiştir. Ona göre düşmanlık hissi insanı Allah'tan uzaklaştırır. Kötülüğe buğzetmeli fakat düşmanlık ve kinden uzak durmalıdır. Bu da ilmî tedris, irfan ve irşat ile mümkün olur.

Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, yetiştirdiği ilim adamlarıyla da şöhret bulmuş bir âlimdi. Bunların arasında üç oğlu da bulunmaktadır. Büyük oğlu Muhyiddin Mehmed Şah Efendi *Târîh-i Âl-i Osmân*'ın, diğer oğlu Rûhî Çelebi *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ın müellifidir. Üçüncü oğlu Fudayl Çelebi'nin ise çeşitli mensur ve manzum eserleri vardı. Dördüncü oğlu Cemâleddin Mehmed de kadılık ve valilikler yapmış bir âlimdi. Ali Efendi'nin yetiştirdiği diğer ilim adamları, Yahyâ b. Nûreddin Hamza Emîn/Emin Köse, Hacı Hasanzâde, Muhaşşî Sinan, Kıratovalı

Zaîfî, Abdurrahman b. Ali/Baldırzâde, Yahyâ b. Ömer/Beşiktaşlı Yahyâ'dır.

Eserleri. II. Bayezid adına ahlakla ilgili bir kitap kaleme alan Ali Cemâlî Efendi'nin başlıca eserleri şunlardır: 1. Hanefî fıkına dair *Muhtârât mine'l-Fetâvâ* (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*). 2. Fıkha dair *Muhtasarü'l-Hidâye*. 3. *Risâle fî-hakkı'd-deverân* (*Risâletü'd-Deverân*). Bu eserde sufi raksının zikir maksadıyla yapılması durumunda haram olmadığı belirtilir. 4. *Risâle fî-cevâzi deverânî's-Sûfiyye*. Sufilerin raksına dair bu eser Arapça'dır. *Âdâbü'l-evsiyâ* adlı ahlaka dair eser, Ali Efendi'ye nispet edilirse de bunun oğlu Fudayl Çelebi tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir.

Hayırseverliği ile de tanınan Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, İstanbul'un değişik yerlerinde cami, mescit ve mektep inşa ettirmiştir. Bunlar Galata'da Alaca Mescit, Küçük Mustafa Paşa semtinde Müftü Ali Efendi Camii, Zeyrek Yokuşu'nda Ali Cemâlî Efendi Mescit ve Mektebi, Fatih Kadı Çeşmesi'nde Müftü Ali Camii yakınında Müftü Hamamı'dır.

KAYNAKÇA

Atâî . *Zeyl-i Şekâik*. İstanbul 1268.

Ayvansarayî. *Hadîkatü'l-cevâmî*. I-II, İstanbul: Matbaa-i Âmi-re, 1281.

Baysun, M. Cavid. "Cemâlî" . *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 1963, III, 85-88.

Hoca Sadeddin Efendi. *Tâci'ü't-Tevârîh*. I-II, İstanbul 1279-80. İnalçık, Halil. "Djamâlî". *The Encyclopedia of Islam*. 1983, II, 420.

Küçükdağ, Yusuf. "Zenbilli Ali Efendi". *DİA*. 2013, XLIV, 247-249.

a.mlf. *Cemali Ailesi*. Aksaray, 2017.

Mecdî. *Tercüme-i Şekâik* . İstanbul: Matbaa-i Âmi-re, 1269.

Nişancı Mehmed Paşa. *Târîh*. İstanbul 1290.

Nişancızâde Mehmed. *Mir'ât-ı Kâinat*. I-II, İstanbul 1290.

Taşköprizâde. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*. nşr. A. S. Furat. İstanbul 1985 .

Yusuf KÜÇÜKDAĞ

ZEYTÛNE CAMİİ ve MEDRESESİ

Kuzey Afrika ve Tunus'un köklü bir mâbedi ve eğitim kurumu.

Emevî Valisi Hassân b. Nu'mân tarafından Tunus'ta 699 yılında yaptırıldı. Tunus'a İslâm'ın ulaşmasından sonra inşa edilen ilk yapılardan olan Zeytûne